

วิวัฒนาการการปฏิรูปกฎหมายเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
ในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7

จากการศึกษาถึง เหตุผลและความจำเป็นในการปฏิรูปกฎหมายและการจัดตั้งองค์การในการปฏิรูปกฎหมาย ในบทที่ 3 และได้ศึกษาแนวทางในการปฏิรูปกฎหมายของต่างประเทศ โดยศึกษาการจัดตั้งองค์การปฏิรูปกฎหมายเป็นตัวอย่าง ในบทที่ 4 แล้ว ในบทนี้จะได้ศึกษาถึงวิวัฒนาการในการปฏิรูปกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 เพื่อให้เห็นกระบวนการปฏิรูปกฎหมายในประเทศไทยต่อไป

การปฏิรูปกฎหมายหรือพัฒนากฎหมายในประเทศไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีการพัฒนากฎหมายอย่างเป็นระบบ โดยการรับวัฒนธรรมทางกฎหมาย (Legal Cultures) มาจากระบบกฎหมายที่เจริญกว่ามาตั้งแต่สมัยแรก ๆ คือ ในสมัยกรุงสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น พอสันนิษฐานได้ว่ากฎหมายไทยในสมัยนั้น (นอกจากจารีตประเพณีท้องถิ่น - Local Customs) มีที่มาจากคัมภีร์พระธรรมศาสตร์และปรัชญาทางนิติศาสตร์ของอินเดีย (Hindu Jurisprudence) อันประกอบด้วยหลักพื้นฐานว่าด้วยสิทธิเสรีภาพของเอกชนทั้งในเรื่องทางแพ่งและทางอาญา การรับวัฒนธรรมทางกฎหมายเป็นการรับมาทั้งระบบ ซึ่งประกอบด้วยบทบัญญัติของกฎหมาย (Precepts) นิตินิติวิธี (Juristic Methods) แนวคิดเกี่ยวกับหลักแห่งความยุติธรรมอันเป็นเป้าหมายของกฎหมาย (Legal Ideals) วิชาชีพกฎหมาย (Legal Profession) การอบรมทางกฎหมาย (Legal Training) และสถาบันทางกฎหมาย (Legal Institutions) โดยปรับให้เข้าสภาพแวดล้อมและสภาวะการณ์ของประเทศตามความเหมาะสม แม้ว่าในเวลาต่อมากฎหมายไทยจะได้มีการปรับปรุงแก้ไขตามความเหมาะสม โดย "พระราชศาสตร์"

(พระบรมราชวินิจฉัยบรรดคดีของพระมหากษัตริย์ในครั้งก่อน) และโดยพระราชกำหนดกฎหมายอื่น ๆ ก็ตาม¹

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงมีพระบรมราชโองการให้มีการชำระสะสางพระราชกำหนดและกฎหมายต่าง ๆ ที่เหลืออยู่เพียง 1 ใน 10 ส่วน เนื่องจากกฎหมายหลายสูญหาย การชำระสะสางครั้งนี้เป็นการพัฒนากฎหมายอย่างเป็นระบบกว่าการรวบรวม (Compilation) และการประมวลกฎหมาย (Codification) โดยทั่วไป เพราะเป็นการเพิ่มบทบัญญัติและปรับปรุงหลักกฎหมายให้สอดคล้องกับภาวะการณ์ในขณะนั้นและให้ทันต่อเหตุการณ์ซึ่งในวิชานิติศาสตร์สากลเรียกวีธีการปฏิรูปกฎหมายเช่นนี้ว่า "Interpolation" (Additions) อันเป็นกระบวนการในการพัฒนากฎหมายอย่างเป็นระบบในลักษณะเดียวกับที่ Justinian ทรงมีบัญชาให้ Chief Justice Tribonian ดำเนินการประมวล Corpus Juris Civilis ณ กรุงคอนสแตนติโนเบิล เมื่อปี ค.ศ. 534 เมื่อกฎหมายตรา 3 ดวงฉบับนี้มีผลใช้บังคับในปี พ.ศ. 2347 แล้ว รัชกาลที่ 1 ได้สั่งการในปีต่อมา (พ.ศ. 2348) ให้ทำลายต้นฉบับสมัยกรุงศรีอยุธยาที่เหลืออยู่ 1 ใน 10 นั้นเสีย เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการขัดแย้งระหว่างบทบัญญัติต่าง ๆ ของกฎหมายใหม่กับกฎหมายเก่า² ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กฎหมายตราสามดวงยังคงใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ศูนย์วิทยพัชการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา, "การปฏิรูปกฎหมายกับการพัฒนาระบบกฎหมาย," เอกสารสัมมนาเชิงวิชาการเรื่องการปฏิรูปกฎหมายเพื่อการพัฒนา (กรุงเทพมหานคร : คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 1.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

ซึ่งจะได้ศึกษาการปฏิรูปกฎหมายไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ต่อไป

1. การปฏิรูปกฎหมายหรือพัฒนากฎหมายสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5

กฎหมายตราสามดวงได้ใช้ตลอดมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงเปิดสัมพันธ์ติดต่อกับชาวตะวันตกอย่างเต็มที่ โดยทรงมีพระราชดำริว่าไทยจะได้รับประโยชน์ทางวิทยาการต่าง ๆ จากชาวตะวันตก ประกอบในรัชสมัยของพระองค์ตรงกับคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งประเทศตะวันตกแข่งขันกันขยายการค้ามาทางภาคตะวันออกไกล เพื่อระบายสินค้าของตนอันเป็นผลผลิตจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในช่วง 2 ศตวรรษที่ผ่านมา เพื่อแสวงหาอาณานิคมไปด้วยในตัว ซึ่งเป็นเช่นนี้มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายแล้ว แต่ได้หยุดชะงักไประยะหนึ่งเมื่อเกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่า เมื่อ พ.ศ. 2309-พ.ศ. 2325

เดิมไทยมีเอกราชในทางศาลเต็มที่ คือ มีอำนาจตัดสินคดีของบุคคลทุกคนรวมทั้งชนต่างชาติที่อยู่ในอาณาเขต แม้ในสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) ที่ไทยทำกับอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2369 ไทยก็ยังมีสิทธิทางศาลอย่างเต็มที่³ ครั้น พ.ศ. 2393 อังกฤษจึงให้เซอร์เจมส์ บรั๊ก เป็นทูตเข้ามาขอแก้สัญญาดังกล่าว เพื่อให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตเหมือนกับประเทศจีน แต่ไทยไม่ยินยอม⁴ จนกระทั่งอังกฤษมีจดหมายข่มขู่และให้ทาสัญญาเบอร์นี

³สัญญา สัจจวานิช, "การต่อสู้เพื่อเอกราชในการศาล", วารสารนิติศาสตร์ (คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เล่ม 1 ตอน 3 ธันวาคม 2512) : 7.

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, (พระนคร : การพิมพ์เกื้อกูล, พ.ศ. 2502), หน้า 62.

(Bowring Treaty) เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 ให้สิทธิในการค้าเสรีและมีอำนาจตั้งศาลกงสุลในประเทศไทย และต่อมาทั้งสองฝ่ายทหาความตกลงอีกฉบับหนึ่ง เรียกว่าความตกลงปาร์กส์ ทำให้ไทยเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่อังกฤษตั้งแต่นั้น และมีชาติอื่น ๆ ทหาสัญญาทหานองเดียวกันนี้อีกหลายชาติ ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนกับการที่ไทยจะได้มีเอกราชมั่นคง ส่วนในทางด้านการปรับปรุงกฎหมายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีถึงความบกพร่องของกฎหมาย จึงได้ทรงแก้ไขกฎหมายให้เหมาะสมกับสภาพปัจจุบันในสมัยของพระองค์ แต่การแก้ไขเป็นไปในทหานองการแก้ไขส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นเรื่อง ๆ ไป มิได้แก้ไขระบบกฎหมายทั้งหมด แต่ก็เป็นการปูทางไปสู่การปฏิรูประบบกฎหมายไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงริเริ่มให้มีการศึกษาแบบตะวันตก ทรงส่งพระเจ้าลูกเธอและนักศึกษาไทยไปศึกษาวิชาการต่าง ๆ ทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านการทหาร การเศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ กฎหมาย แต่ยังไม่ทันที่จะมีการปฏิรูปกฎหมายสังคมและ เศรษฐกิจอย่างจริงจังก็พอดีสิ้นรัชกาล

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์กับต่างประเทศที่แรกเริ่มด้วยการค้าขายนั้นเปลี่ยนไปเป็นการแสวงหาอาณานิคมโดยอังกฤษได้แคว้นยะไข่และพม่าตอนใต้ ส่วนฝรั่งเศสได้อินโดจีนและกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงยอมให้ประเทศไทยเสียเปรียบในการค้าขายและยอมให้มีระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เพื่อให้ประเทศไทยยังคงรักษาเอกราชมาได้

ครั้นถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักดีว่า วิธีที่จะต่อต้านการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกได้ก็คือ การปรับปรุงประเทศให้ก้าวหน้าตามแบบตะวันตกนิยม เพราะในการเข้าปกครองดินแดนต่าง ๆ ไว้เป็นอาณานิคมนั้น ประเทศตะวันตกมักอ้างเหตุผลแห่งการยึดครองว่า เพื่อช่วยสร้างความสำเร็จให้แก่ดินแดนที่ล่าหลังป่าเถื่อนด้วยเหตุนี้พระองค์จึงได้เปลี่ยนแปลงและปรับปรุงประเทศไทยในด้านต่าง ๆ รวมทั้งในด้านการปกครอง และกฎหมายตามแนวคิดของยุโรปตะวันตก การปฏิรูปใน

ครั้งนั้นเป็นกระบวนการต่อเนื่องถึง 3 รัชกาลและเป็นแบบอย่างของการปฏิรูปทั้งระบบ มิใช่เฉพาะพัฒนาตัวบทกฎหมายเท่านั้น สรุปได้ดังนี้

1.1 การปฏิรูประบบราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งองคมนตรีสภา (The Privy Council) และ

ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตรา "พระราชบัญญัติเคาน์ซิลออฟสเตต" คือ รัฐมนตรีสภา (The Council of State) ให้เป็นสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นในปี พ.ศ. 2417 ตามแนวคิดฝรั่งเศส โดยมีพระองค์ทรงเป็นประธานซึ่งประกอบด้วยราชตระกูลและข้าราชการที่จะทรงแต่งตั้งขึ้นนั้น ให้มีอำนาจหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพระองค์ในการบริหารราชการแผ่นดิน และการร่างกฎหมาย ตลอดทั้งทรงวางนโยบายในการปกครองประเทศตามแบบของอังกฤษ

นอกจากนั้นการพัฒนาที่สำคัญของพระองค์ท่าน คือ การปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน ทั้งราชการบริหารส่วนกลาง ราชการบริหารส่วนภูมิภาค และราชการบริหารส่วนท้องถิ่นโดยครบถ้วน

การปฏิรูประบบบริหารราชการส่วนกลาง คือ การเปลี่ยนจากระบบจตุสดมภ์มาเป็นกระทรวง ทบวง กรม ดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

การปฏิรูประบบบริหารราชการส่วนภูมิภาค คือ รวบรวมหัวเมืองชายแดนขึ้นเป็นมณฑลได้ 6 มณฑล และยกเลิกระบบเดิมซึ่งแบ่งการปกครองออกเป็นเมืองหลวง เมืองชั้นใน เมืองชั้นนอก เมืองพระยามหานคร และเมืองประเทศราช ต่อมาจึงได้ทรงริเริ่มการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น คือ รวมครัวเรือนขึ้นเป็นบ้าน หลาย ๆ บ้านรวมเป็นตำบล หลาย ๆ ตำบลรวมเป็นอำเภอ จากอำเภอเป็นเมืองและมณฑลในที่สุด

การปฏิรูปราชการบริหารส่วนท้องถิ่น คือ จัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นโดยจัดตั้งสุขาภิบาลท่าฉลอมขึ้นเป็นแห่งแรก

ส่วนในด้านการพัฒนาประเทศด้านสาธารณูปโภคนั้น

พระองค์ทรงจัดตั้งประปา การไฟฟ้า การไปรษณีย์โทรเลข เป็นต้น ความเจริญของบ้านเมืองได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจนกฎหมายที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กลายเป็นล้าสมัยไม่ทันกับปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น⁵

1.2 การปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมและการศาล ปัญหา

อันเกิดจากการทาสนิสัฎฐาสงวนสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่ชาวต่างประเทศก็มีมากขึ้น เพราะจำนวนชาวต่างประเทศซึ่งเข้ามาค้าขายในไทยเพิ่มจำนวนมากขึ้น และยิ่งไปกว่านั้นประเทศตะวันตกได้ถือโอกาสตีความสนธิสัญญาบิดเบือนไปจากเดิมมาก โดยขยายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตไปให้แก่คนเอเชียซึ่งประเทศตกเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตกด้วย เพื่อเป็นการขยายอิทธิพลของตน จึงเป็นการชี้ช่องทางให้แก่คนเอเชียซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศไทยเป็นเวลานานให้หลีกเลี่ยงกฎหมายไทย ชาวจีนเป็นจำนวนมากซึ่งไม่มีสิทธิพิเศษทางการศาลเพราะไม่มีกงสุลจีน ได้ขอเข้าเป็นคนในบังคับของอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อไม่ต้องอยู่ใต้อานาจกฎหมายและศาลไทย ชาวอิสลามซึ่งมาจากมลายู แยกทมิฬซึ่งมาจากอินเดีย ชาวพม่า เขมร และญวน ต่างก็ใช้วิธีการแบบชาวจีน และแม้แต่คนไทยบางพวกก็ไปขอหนังสือจากกงสุลต่างประเทศเพื่อขอเป็นคนในบังคับของต่างประเทศอีกด้วย สภาพเช่นนี้เป็นภาวะที่รัฐบาลไทยสุดแสนจะทนทานได้ วิธีเดียวที่จะลดปัญหาอันเกิดจากสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็คือ การจัดระบบกฎหมายศาลไทยไว้ให้อยู่ในระดับที่ประเทศตะวันตกยอมรับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵ พชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์, "การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 จนถึง พ.ศ. 2478," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 45-50.

จึงทรงเร่งปฏิรูปการศาลและกฎหมายไทย โดยทรงถือว่าเป็นงานที่มีความสำคัญ
อันดับแรกของประเทศ

แต่ก่อนที่จะปฏิรูประบบกฎหมายนั้น รัฐบาลจำเป็นต้องจัด
ระเบียบในการศาลให้เรียบร้อยเสียก่อน โดยการตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นใน
พ.ศ. 2434 เพื่อให้เป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบทางด้านศาลยุติธรรมอย่างแท้จริง
เพราะก่อนหน้านั้น ศาลมีสังกัดกระทรวงที่แตกต่างกัน การที่ต้องจัดระเบียบด้าน
ศาลยุติธรรมให้เรียบร้อยก่อนเรื่องกฎหมายก็เพราะชาวต่างประเทศรังเกียจวิธี
ปฏิบัติงานและเจ้าหน้าที่ของศาลไทยมากกว่ากฎหมายไทย⁶

1.3 การปฏิรูปตัวบทกฎหมาย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยยังไม่เจนจัดทางการเมืองและกฎหมาย
ระหว่างประเทศดีพอ ทำให้ประเทศไทยเสียเปรียบในการทาสันธิสัญญากับ
ประเทศตะวันตก จึงได้จ้างนายเฮนรี อาลบาสเตอร์ ชาวอังกฤษ เป็นที่ปรึกษา
กฎหมายระหว่างประเทศเป็นเวลาหลายปี ต่อมาเมื่อนายออลบาสเตอร์ถึงแก่
กรรมลง รัฐบาลไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้จ้าง
นายโรแลง ยัคแมงส์ (Rolin Jacquemyns) นักกฎหมายชาวเบลเยียมเข้ามา
ทำงานในตำแหน่งที่ปรึกษากฎหมายของกระทรวงการต่างประเทศและที่ปรึกษา
ราชการทั่วไปของประเทศใน พ.ศ. 2435 การที่รัฐบาลไทยได้ตกลงจ้าง
นายโรแลง ยัคแมงส์ นั้น เป็นเพราะเห็นว่า เป็นผู้ที่มีความรู้ดีทางด้านกฎหมาย
ระหว่างประเทศจนได้รับเลือกเป็นนายกสภากฎหมายระหว่างประเทศแห่ง
เบลเยียมมาก่อน อีกประการหนึ่ง รัฐบาลไทยเห็นว่า หากจะตั้งที่ปรึกษาเป็น
ชาวอังกฤษ ประเทศฝรั่งเศสก็อาจจะมิขอรังเกียจได้ และถ้าจะตั้งชาวฝรั่งเศส

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

ประเทศอังกฤษก็จะมีข้อรังเกียจได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงเห็นว่าการแต่งตั้ง นายโรแลง ยัคแมงส์ ซึ่งเป็นคนชาติของประเทศเล็ก ๆ และเป็นกลาง อย่างเบลเยียมน่าจะเหมาะสมกว่า⁷

นายโรแลง ยัคแมงส์ ได้แนะนำให้รัฐมนตรีสภาทำหน้าที่ เป็นสภาที่ปรึกษากฎหมายและดูแลความเป็นระเบียบเรียบร้อยของกฎหมายในประเทศ ดังจะเห็นได้จากรายงานการประชุมรัฐมนตรีสภาเมื่อวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438) ที่รัฐมนตรีสภานำเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้แก้ไขวิธีลักษณะการลงโทษ เพื่อให้สอดคล้องกับร่างพระราชบัญญัติกระบวนพิจารณาความอาญามีโทษ หน้าที่ของรัฐมนตรีสภาในฐานะ เป็นสภาที่ปรึกษากฎหมายนี้ ต่อมาได้เป็นต้นเค้าของคณะกรรมการชำระและร่างกฎหมายซึ่ง มีบทบาทและหน้าที่สำคัญในการร่างประมวลกฎหมายของประเทศ⁸

เมื่อได้ทรงสถาปนากระทรวงยุติธรรมและได้ทรงปรับปรุง การศาลของไทยให้เป็นระเบียบมากขึ้นกว่าเดิมบ้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุล จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงเริ่มต้นการปฏิรูประบบกฎหมายไทยตามหลักกฎหมาย ของประเทศตะวันตกอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2440 โดยทรงเห็นว่าประเทศ ผู้บ่อนซึ่งได้เคยถูกประเทศตะวันตกบีบบังคับให้ทาสนธิสัญญาให้สิทธิสภาพนอกอาณา เขตแก่คนชาติของประเทศตะวันตกมาแล้วนั้น ได้แก้ปัญหาจนสามารถปลดเปลื้อง

ศูนย์วิทยพัชรากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷ชาญชัย แสวงศักดิ์ และคณะ, "อิทธิพลของฝรั่งเศสในการปฏิรูป กฎหมายไทย," วารสารกฎหมายปกครอง, เล่ม 3 ตอน 2 (สิงหาคม 2527) : 312-313.

⁸พัชรินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์, "การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย..." หน้า 59-60.

ลัทธิสภาพนอกอาณาเขตได้สำเร็จด้วยการเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมายของตนให้เป็นแบบตะวันตก โดยในครั้งแรก ประเทศญี่ปุ่นได้ส่งคณะผู้แทนอิwakura (Iwakura) ไปทวีปยุโรปนั้น พ.ศ. 2414 เพื่อดูงานการปรับปรุงกิจการด้านกฎหมายการศาล เมื่อคณะผู้แทนดังกล่าวได้เดินทางกลับประเทศญี่ปุ่นแล้วก็ได้เสนอรายงานในการที่จะได้ลัทธิทางศาลกลับคืนมานั้น ประเทศญี่ปุ่นจำเป็นต้องทำให้ชาวต่างประเทศเห็นว่า ประเทศญี่ปุ่นสามารถให้ความคุ้มครองทางศาลได้อย่างเพียงพอภายใต้ระบบกฎหมายแบบตะวันตก ดังนั้น ประเทศญี่ปุ่นจึงได้เริ่มลงมือร่างประมวลกฎหมายอาญา ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ตลอดจนจัดระเบียบศาลตามแบบประเทศตะวันตก จนใน พ.ศ. 2433 ประเทศญี่ปุ่นจึงได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายใหม่พร้อมทั้งจัดตั้งระบบศาลชั้นใหม่ ซึ่งในการร่างประมวลกฎหมายดังกล่าวนั้น ประเทศญี่ปุ่นได้จ้างนักกฎหมายจากประเทศเยอรมัน และประเทศฝรั่งเศสมาช่วยในการร่าง ด้วยวิธีการเช่นนี้เอง ประเทศญี่ปุ่นจึงสามารถเจรจากับประเทศตะวันตกขอยกเลิกลัทธิสภาพนอกอาณาเขตได้สำเร็จ^๑

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเห็นว่าประเทศไทยควรจะใช้วิธีการเช่นเดียวกับที่ประเทศญี่ปุ่นได้กระทำจนเป็นผลสำเร็จมาแล้ว จึงได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้หาผู้เชี่ยวชาญกฎหมายจากต่างประเทศเข้ามารับราชการหลายคน เช่น นายโรแลง ยัคแมงส์ (Rolin Jacquemyns) นายริชาร์ด เกอร์ก์แปตริก (Richard Kirkpatrick) ซึ่งทั้งสองคนนี้เป็นชาวเบลเยียม โดยดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไป และที่ปรึกษากฎหมายตามลำดับ และนายโตกิจิ มาซา (Tokichi Masao) ซึ่งเป็นชาวญี่ปุ่น โดยดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษากฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ต่อมาได้เป็น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

พระยามหิธรฯ¹⁰ เป็นต้น

ในด้านการปฏิรูประบบกฎหมายไทยนั้น ประเทศไทยได้มีการพิจารณาปรับนิติศาสตร์ของยุโรปตะวันตก (Western Jurisprudence) มาใช้เป็นพื้นฐานของระบบกฎหมาย ซึ่งมีอยู่ 2 ระบบ คือ ระบบกฎหมาย Common Law ของอังกฤษ และระบบกฎหมาย Civil Law ของประเทศในภาคพื้นทวีปยุโรป ฉะนั้น ในการปฏิรูประบบกฎหมายไทยนั้น จึงมีปัญหาว່ว่าจะใช้ระบบกฎหมายใดเป็นแบบอย่าง ซึ่งมีความเห็นขัดแย้งกันระหว่างกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เดิมกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม อยู่ในขณะนั้นทรงสำเร็จการศึกษากฎหมายจากประเทศอังกฤษ กรมหลวงราชบุรีฯ จึงได้เสนอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ระบบกฎหมาย Common Law ของอังกฤษ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาแล้วทรงเห็นว่าจะเป็นการเหมาะสมกว่าที่จะเปลี่ยนระบบกฎหมายไทยให้สอดคล้องกับระบบกฎหมายแบบ Civil Law ของประเทศในภาคพื้นทวีปยุโรป เพราะเหตุว่ากฎหมายเดิมของไทยมีแนวโน้มไปในทางระบบกฎหมายของประเทศที่ใช้ประมวลกฎหมายมากกว่า จึงเป็นการง่ายที่จะเปลี่ยนระบบกฎหมายไทยให้สอดคล้องกับระบบประมวลกฎหมาย จึงได้ตัดสินใจเลือกเอาระบบกฎหมาย Civil Law เป็นแบบอย่างในการปฏิรูประบบกฎหมายไทย และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรรมการ (Royal Commission) ขึ้นคณะหนึ่ง ในปี พ.ศ. 2440 ให้มีหน้าที่ร่างประมวลกฎหมายอาญา . โดยมี

¹⁰ชาญชัย แสงศักดิ์ และคณะ, "อิทธิพลของฝรั่งเศสในการปฏิรูประบบกฎหมายไทย," หน้า 314.

กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เป็นประธานกรรมการ และมีนักนิติศาสตร์ชาวต่างประเทศ เป็นกรรมการร่วมอยู่ด้วย การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นควรวางระบบกฎหมาย Civil Law มากกว่านั้น ทำให้กรมหลวงราชบุรีฯ ไม่ทรงพอพระหฤทัย และไม่ทรงเป็นธุระในการร่างประมวลกฎหมาย

ในปี พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแต่งตั้งนักกฎหมายชาวฝรั่งเศสเป็นที่ปรึกษาในการร่างกฎหมายตามข้อเสนอของรัฐบาลฝรั่งเศส ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกในประเทศไทยที่มีตำแหน่งดังกล่าว จากนั้นรัฐบาลไทยได้จ้างนักกฎหมายชาวฝรั่งเศสอีก 3-4 คน ให้มาช่วยร่างประมวลกฎหมายต่าง ๆ ด้วย

1.4 การปรับปรุงการเรียนการสอนกฎหมาย โรงเรียนกฎหมายเป็นโรงเรียนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นตามพระดำริของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ใน พ.ศ. 2440 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประสาทวิชาความรู้ทางกฎหมายให้แก่ผู้พิพากษาเก่าใหม่และนักเรียนกฎหมายที่จะเป็นผู้พิพากษาต่อไป การปรับปรุงโรงเรียนนี้ได้ทรงจัดขึ้นใน พ.ศ. 2454 โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นโรงเรียนหลวงสังกัดกระทรวงยุติธรรม และให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเป็นผู้รับผิดชอบจัดการโรงเรียน

2 การปฏิรูปกฎหมายหรือพัฒนากฎหมายสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงรัชกาลที่ 7

ในสมัยพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2457 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศสงครามเข้าเป็นฝ่ายสัมพันธมิตร เมื่อ พ.ศ. 2460 ผลปรากฏว่าฝ่ายสัมพันธมิตรมีชัยชนะ ประเทศไทยจึงได้เจรจาขอแก้ไขสัญญา โดยพระยาภิรมย์ภักดี (Dr. Francis Bowes Sayre) ชาวอเมริกัน ซึ่งเข้ามารับราชการในประเทศไทย เดินทางไปเจรจากับประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ ทาง

ตะวันตกเป็นผลสำเร็จ โดยเริ่มต้นด้วยการที่สหรัฐอเมริกาได้ตกลงยกเลิก
แก้ไขสนธิสัญญาเป็นประเทศแรก เป็นเหตุให้ประเทศตะวันตกอื่น ๆ ยินยอมทำ
สัญญาตาม¹¹ ซึ่งจะได้ศึกษาการปฏิรูปกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7
เป็นข้อ ๆ ดังนี้

2.1 การปฏิรูปตัวบทกฎหมาย เพื่อดำเนินการแก้ไขสนธิ
สัญญาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตดังกล่าว จำเป็นต้องมีการปฏิรูปกฎหมายภายในใหม่
ทั้งหมด พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ประกาศตั้ง "กรมร่างกฎหมายชั้น ใน พ.ศ. 2466 โดยให้มีหน้าที่ชำระประมวล
กฎหมายและร่างกฎหมายอื่น ๆ ด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นการสนองข้อเรียกร้องของ
รัฐบาลฝรั่งเศสในการที่จะยอมแก้ไขสนธิสัญญายกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้
แก่ประเทศไทย ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจัดตั้งองค์กรที่มีหน้าที่ในการ
ตรวจพิจารณาร่างกฎหมายโดยตรงขึ้นในประเทศไทย อนึ่ง ร่างประมวลกฎหมาย
ได้สำเร็จจุลลงในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7

ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการร่างประมวลกฎหมายแพ่ง
บรรพ 1 และบรรพ 2 เป็นภาษาอังกฤษเสร็จก่อน และได้ทำการแปลเป็นภาษา
ไทย ประกาศใช้ในวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2466 โดยให้มีผลใช้บังคับใน
วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2467 ครั้นวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2467 อันเป็นวันที่
ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 และบรรพ 2 ควรจะมีผลใช้บังคับ ก็
ได้มีการประกาศพระราชกฤษฎีกาให้เลื่อนใช้ บรรพ 1 และบรรพ 2 ออกไปใช้

¹¹ สุนีย์ มัลลิกามาลย์ กับคณะ, รายงานผลการวิจัยวิวัฒนาการของ
กฎหมายไทยในรอบ 200 ปี : ภาคทั่วไป (กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 40. (อัดसानา)

วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2468 และประกาศใช้บรรพ 3 ในวันเดียวกัน โดยให้มีผลใช้บังคับ วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2468 เช่นเดียวกัน แต่เมื่อประกาศใช้แล้วได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากผู้พิพากษาและทนายความมาก จึงมีการร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 และบรรพ 2 ขึ้นใหม่ พระยามานวราชเสวี กรรมการร่างกฎหมายคนหนึ่งได้เสนอให้ใช้โครงร่างแบบประมวลกฎหมายแพ่งของเยอรมัน โดยลอกจากประมวลกฎหมายแพ่งของผู้บุนเป็นหลัก แต่บทบัญญัติบางตอนก็เอามาจากกฎหมายแพ่งของประเทศต่าง ๆ เช่น ฝรั่งเศส สวิตเซอร์แลนด์ คูนิส เป็นต้น และประกาศยกเลิกบรรพ 1 และบรรพ 2 เดิม ส่วนบรรพ 3 ก็ได้รอไว้มิให้ใช้บังคับ จนกระทั่งประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 บรรพ 2 ที่ได้ร่างใหม่ และบรรพ 3 เดิมที่ไว้รอไว้ใช้บังคับพร้อมกันในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2472 ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7¹²

สำหรับกฎหมายอาญาได้ร่างเป็นภาษาอังกฤษก่อนแล้วแปลเป็นภาษาไทย จากนั้นได้พิมพ์เป็น 3 ภาษา คือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส ประกาศใช้เมื่อ วันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2451 เรียกว่ากฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 ซึ่งใช้ตลอดมาจนกระทั่งมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายอาญา¹³

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹²วิชฌุ เครื่องงาม, "ประวัติกฎหมายแพ่ง," เอกสารในการบรรยายที่คณะนิติศาสตร์ หลักสูตรนิติศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรกฎาคม 2533. หน้า 57-69. (อัครสาเนา)

¹³สุนีย์ มัลลิกามาลย์ กับคณะ, รายงานผลการวิจัยวิวัฒนาการของกฎหมายไทยในรอบ 200 ปี : ภาคทั่วไป, หน้า 25-26.

2.2 การปรับปรุงการเรียนการสอนกฎหมาย ในปี พ.ศ.

2467 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ทรงตั้งสภานิติศึกษาให้มีหน้าที่จัดวางระเบียบกับวางหลักสูตรการศึกษา ตลอดจนจัดกิจการที่เกี่ยวกับโรงเรียนนี้อีกชั้นหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตามก็ดี โรงเรียนนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โอนไปสมทบกับคณะนิติศาสตร์ที่ตั้งขึ้นในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ใน พ.ศ. 2476

2.3 การปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมและการศาล ในสมัย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้ปรับปรุงกระทรวงยุติธรรม และกระบวนการยุติธรรมต่อจากรัชกาลที่ 5 ทั้งในด้านศาล อัยการ ตำรวจ ทนาย และราชทัณฑ์ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศจัดระเบียบราชการยุติธรรม ลงวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2455 ให้ยกศาลฎีกามารวมอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ซึ่งทำให้ศาลในกระทรวงนี้แบ่งออกเป็น 2 แผนก คือ แผนกศาลสถิตยยุติธรรมกรุงเทพฯ ได้แก่ ศาลฎีกา (ซึ่งเป็นศาลอุทธรณ์สูงสุด) ศาลอุทธรณ์ (ซึ่งเป็นศาลอุทธรณ์ชั้นแรก) ศาลพระราชอาญา ศาลแพ่ง ศาลต่างประเทศ และศาลคดีต่างประเทศ (ซึ่งทั้ง 3 ศาลนี้เป็นศาลสูงสุดชั้นต้น) และศาลโปริสภา (ซึ่งเป็นศาลชั้นต้นและศาลไต่สวนด้วย) และแผนกศาลหัวเมืองแบ่งเป็น 3 ชั้น ได้แก่ ศาลมณฑล ศาลเมือง หรือศาลจังหวัด และศาลแขวง

งานด้านตำรวจ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขยายกิจการตำรวจภูธร ไปยังหน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคมากยิ่งขึ้น ทรงรวมกรมตำรวจภูธรกับกรมพลตระเวน เป็นกรมตำรวจพระนครบาลและตำรวจภูธร แล้วทรงตั้งจเรตำรวจให้มีหน้าที่ตรวจราชการกรมตำรวจและส่วนราชการอื่นในสังกัดกระทรวงนครบาลด้วย และต่อมาทรงรวบรวมกรมตำรวจทั้งสองเป็นกรมเดียวกันอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของอธิบดีคนเดียวกัน เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม

พ.ศ. 2458 ซึ่งกรมตำรวจปัจจุบันถือวันที่ 13 ตุลาคม เป็นวันตำรวจจนทุกวันนี้

งานด้านอัยการ และทนายความนั้น ทรงรวมอัยการหัวเมืองกับอัยการกรุงเทพฯ เข้าด้วยกันเป็นกรมเดียว เรียกว่า กรมอัยการขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม ใน พ.ศ. 2458 และเมื่อทรงรวมกระทรวงนครบาลเข้ากับกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. 2465 แล้ว โปรดให้โอนกรมอัยการมาสังกัดกระทรวงมหาดไทย ส่วนการปรับปรุงงานด้านทนายความนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเนติบัณฑิตยสภา เมื่อ พ.ศ. 2457 เพื่อให้เนติบัณฑิต และทนายความเข้าเป็นสมาชิก และทรงตราพระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. 2457

งานปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมประการสุดท้าย คือ งานราชทัณฑ์ พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติประกาศตั้งกรมราชทัณฑ์ขึ้น เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2458

ต่อมาในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ได้มีกลุ่มบุคคลที่เรียกตัวเองว่า "คณะราษฎร" ได้เข้ายึดอำนาจการปกครองแผ่นดิน และในที่สุดพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พ.ศ. 2475 วันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2475 นับเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกของประเทศไทย และลำดับต่อมาก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับถาวรแก่บวงชนชาวไทย เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 เป็นการสิ้นสุดการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเมืองไทย และก้าวขึ้นสู่ระบอบการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วอีก 10 ปีต่อมา ไทยก็เข้าสู่เหตุการณ์ครั้งสำคัญ คือ กรณีสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2485 เวลาเช้าตรู่กองกำลังทัพของประเทศญี่ปุ่นได้ส่งกำลังทัพ

เข้าประเทศไทย และด้วยความบีบคั้นทางการเมืองไทยจึงได้ประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกา และอังกฤษ เมื่อวันที่ 27 มกราคม พ.ศ. 2486 โดยมีประชาชนชาวไทยอีกกลุ่มหนึ่งไม่เห็นด้วยกับรัฐบาลได้จัดตั้งกองกำลังเป็นของตนเอง เรียกว่า เสรีไทย เข้าร่วมกับฝ่ายสหรัฐอเมริกาโจมตีญี่ปุ่นในประเทศไทย ครั้นเมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 เสร็จสิ้นลง โดยฝ่ายสหรัฐอเมริกาและสัมพันธมิตรมีชัยชนะ ประเทศไทยได้ประกาศว่า การประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ เป็นโมฆะ และได้รับการยอมรับจากบรรดาประเทศต่าง ๆ ฝ่ายสัมพันธมิตร

ประเทศไทยได้ชื่อว่ามีรัฐธรรมนูญมากที่สุดในโลกประเทศหนึ่ง¹⁴ กล่าวคือ มีถึง 23 ฉบับ และประกาศพระบรมราชโองการให้ใช้รัฐธรรมนูญอีก 2 ฉบับ รวมเป็น 25 ฉบับ (รวมทั้งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2534) เพราะมีการรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองบ่อยครั้ง มีการยกเลิกรัฐธรรมนูญ และประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่เป็นเช่นนี้ทุกครั้ง การเปลี่ยนแปลงกฎหมายแม่บทหลักในการปกครองประเทศก็ด้วยเหตุผลที่ว่า รัฐไทย หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนถึง พ.ศ. 2504 เป็นรัฐที่ขาดพลัง เพราะขาดมิติด้านการขึ้นากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเมื่อแรกเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองมีการวางแผนรวม นาระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมมาใช้ตามเค้าโครงเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม แต่ไม่เป็นที่ยอมรับและเห็นกันว่า การมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจเป็นวิธีการแบบคอมมิวนิสต์ ทำให้รัฐไทยขาดมิติด้านการพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาถึง 28 ปี (ตั้งแต่การเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจ พ.ศ. 2476-พ.ศ. 2504 ซึ่งเริ่มการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ) นอกจากนั้น เป็นช่วงที่เกิดภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ต่อต้านกับระบบทุนนิยม กองทัพและตำรวจ

¹⁴ วิษณุ เครืองาม, กฎหมายรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แสงสุทธิการพิมพ์, 2530), หน้า 208.

เป็นกลไกรัฐด้านการใช้กำลังบังคับตามคำชี้แนะของสหรัฐอเมริกาเป็นหลัก รวมทั้ง
การสนับสนุนในการปฏิบัติ และด้านการแนะนำให้รัฐบาลสร้างความสัมพันธ์
ระหว่างประเทศ ทำให้ไทยเข้าสู่ความขัดแย้งในระดับภูมิภาคที่สหรัฐอเมริกาเป็น
ผู้กำหนดนโยบายหลักตลอดมา คือ ความขัดแย้งในสงครามเกาหลี ลาว
เวียดนาม และกัมพูชา¹⁵

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁵ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, รัฐ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 234-258.